

*Светослав Арсениев**

СОЛУНСКАТА БЪЛГАРСКА МЪЖКА ГИМНАЗИЯ В КРАЯ НА 19. И В НАЧАЛОТО НА 20. ВЕК (СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ОБРАЗОВАТЕЛНИТЕ ЦЕЛИ И НА УЧЕБНАТА ДОКУМЕНТАЦИЯ)

Svetoslav Arseniev

THE BULGARIAN MEN'S HIGH SCHOOL IN THESSALONIKI FROM THE LATE 19TH – TO THE EARLY 20TH CENTURY (A COMPARATIVE ANALYSIS OF EDUCATIONAL GOALS AND EDUCATIONAL DOCUMENTATION)

The article focuses on the role and the importance of the Bulgarian language as a foundation of the education process at the Bulgarian St. Cyril and St. Methodius Men's High School. It discusses the historical factors which had an impact on Bulgarian education in Thessaloniki and studies the establishment and development of the Bulgarian High School in Thessaloniki as well as the role it played in educating teachers for the schools in Macedonia. The analysis focuses on the educational curricula adopted in the mid 1880s and is based on a comparison between the Men's High School in Thessaloniki – as a representative school beyond the borders of the newly-liberated country – and the high schools in the Principality of Bulgaria. It also outlines the differences in the approaches to determining the number of Bulgarian language classes as well as the specifics of foreign language teaching at the High School in Thessaloniki and those in Bulgaria. Some attention has also been given to the textbooks and handbooks written by teachers from the school.

Keywords: *Bulgarian High School in Thessaloniki; curricula; textbooks.*

В статията се акцентира върху ролята и значението на българския език като основа на учебния процес в Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“. Разгледани са исторически фактори, които оказват влияние върху българското образование в Солун, проследява се създаването и развитието на Солунската гимназия и нейната роля в подготовката на учители за училищата в Македония. Обект на анализ са учебни планове, приети в средата на 80-те години на XIX век, като това е извършено на базата на сравнение между Солунската мъжка гимназия като представително училище извън границите на новоосвободена България и гимназии в Княжеството. Посочени са разликите в подходите при определяне на броя часове по български език, както и спецификата на чуждоезиковото обучение в Солунската гимназия и гимназиите в България. Отделено е внимание на учебници и помагала, автори на които са учители в гимназията.

Ключови думи: *Солунска българска гимназия; учебни планове; учебници.*

Реформите в Османската империя през XIX век¹ внасят промени в области като право-раздаване, образование, финанси. Установено е формално равенство в религиозен план между мюсюлмани и немюсюлмани, въвежда се понятието *малцинство*. Тези реформи оказват влияние

* **Светослав Арсениев** – ст. преп., катедра „Чужди езици и приложна лингвистика“, факултет „Международна икономика и политика“, Университет за национално и световно стопанство, София, s_arseniev@unwe.bg

¹ Периодът *Танзимат* (1839 – 1876 г.).

върху започналите през XVIII в. процеси от Българското възраждане и дават нов силен тласък на националната идея, възплътена в две мощни движения – за новобългарска просвета и за църковна независимост.

Учредяването на Българската екзархия през 1870 г. е събитие от изключителна важност за българите в Османската империя, етническата територия на които се простира върху областите Мизия, Тракия и Македония.

След Освобождението на България през 1878 г. Македония², единствена от трите български области, остава под османска власт. Идеята за национално освобождение прераства в идея за национално единение, а Екзархията и новосъздаденото Княжество България предприемат действия за подкрепа на българската общност в областта. Важна част от тях е изготвеният от Кузман Шапкарев план за българско просветно дело в Македония (Божинов 1982: 30), който предвижда и създаването на български гимназии в Солун.

Изборът на Солун съвсем не е случаен – градът е административен център на областта Македония, с важно икономическо значение, а развитата му инфраструктура го прави своеобразна врата към Европа. Великите сили, отчитайки тези обстоятелства, поддържат свои консулства там и османските власти са принудени да се съобразяват с тяхното присъствие.

В Солун съжителстват хора, изповядващи юдаизъм, ислям, православно християнство, също малки групи униати, католици и протестанти. Етническият състав на градското население, подобно на други големи градове на империята, също е доста пъстър. Османските преброявания, макар и да не се отличават с особена точност, отрездат на българската общност в града четвърто място по численост (Добрева 2019: 63).

Солун е притегателно място за българите от Солунския, Битолския и Скопския вилает. През 1862 г. е създадена българска църковно-просветна община. Четири години по-късно, с подкрепата на родолюбиви българи, Славка Динкова открива и първото българско начално училище. За работата си освен нужните средства за издръжка училището получава и не по-малко важните помагала. Владимир и Страшимир Добрович даряват 100 буквара на *македонско наречие*, Д. Х. Узунов – още 25 буквара, печатани в Одеса (Константинова 2020: 30)³. През 1871 г., след смъртта на учителката С. Динкова, училището е закрито.

Пет години по-късно, през учебната 1876/77 г. в Солун се прави нов опит за създаване на българско училище, но то просъществува едва две години и е закрито... *по немане на учител...* (Кандиларов, 1930: 12).

Независимо от тези трудни първи стъпки, в резултат на последователните усилия на Екзархията и българската църковно-просветна община през периода 1883–1909 г. в Солун са създадени пет български начални училища, разпръснати в различни части на града, в зависимост от местата на компактно заселване на българската общност. В сравнение с предишни периоди ръстът е забележителен – броят на учителите през този период е 261 души, а на учениците – 1791 (Кандиларов 1930: 186–191).

Увеличаването на броя на училищата в Солун поставя на дневен ред въпроса за учебните помагала. Започва отпечатване на учебници за началните училища (печатницата на Конне Самарджиев). Атанас Наумов създава своя *Буквар*, който след 1889 г. претърпява най-малко 12 издания. Наумов пише също така и *Читанка* за I, II, III, IV отделение съответно с най-малко 8, 10, 7, 6 издания; *Учебник за смятане* за I и II отделение с най-малко 4 и 3 издания съответно. Подготвено е и методическо указание – *Ръководство с методично упътване по букваря и читанките на А. Наумов* (Солун, 1906) с автори Г. Саманджиев и А. Наумов⁴.

² Тук и по-нататък под Македония се разбира историко-географската област на Балканския полуостров, разположена в басейните на реките Бистрица, Вардар, Струма, Места, Колудей.

³ Може да се предположи, че на македонско наречие е Българският буквар. Част А или взаимноучителни таблици на наречие по-вразумително на македонските българи. Един македонец. Цариград, 1866, чийто автор е Кузман Шапкарев.

⁴ Част от изданията от различни години се намират във фондовете на НБКМ.

Нов етап за българското образователно дело в Солун е създаването през 1880 г. на Българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий“, чиито първи стъпки се свързват с името на Кузман Шапкарев.

В гимназията се приемат ученици както от български, така и от гръцки училища, като за определящо се приема нивото на реалните знания. Ситуацията налага при записване на даден ученик и разпределянето му в определен клас да бъдат пренебрегвани критерии като възраст и завършено отделение/клас (Китанчев 1898: 77 – 78).

През 1880 г. Кузман Шапкарев – главен учител на гимназията, създава *Правилник за всички български училища в гр. Солун*, считан от изследователите за първия учебен план с програми за обучение на учениците и очертаващ рамката на образователния процес (Чингова 2009: 89).

В чл. 5 на Правилника са изброени задължителните дисциплини (в текста те са наречени такива, които... обикновено се изучават...) за първоначалното отделение и за горните класове. На челно място сред изброените предмети са четене и писане на български език, следват всеобща история, закон Божий, землеописание, световна история, катехизис и др., а най-накрая е отредено място и на другите езици – турски, френски и гръцки⁵. Този правилник обаче не дава представа както за броя на часовете по дисциплини, така и за средната дневна натовареност на учениците.

Постепенно (1884/85 и 1885/86 г.) броят на учениците надхвърля 300, учителите са 15, като максималният брой класове – **седем** е достигнат през учебната 1885/1886 г. и по определението на Г. Кандиларов гимназията става *пълна реалка*. В края на същата учебна година абитуриентите за първи път полагат *матуритетен изпит по целия почти учебен материал по представен от Екзархията правилник* (Кандиларов 1930: 44). Например темата по български език за зрелостния изпит през учебната 1894/95 е *Значението на Кирило-Методиевата просветителска дейтелност за славянството въобще и за нас, българите, в частност* (Галчев 2005: 295).

Броят на учениците в Солунската българска мъжка гимназия, с определени колебания, нараства и през следващите периоди. Съгласно статистиката на Г. Кандиларов за 33 учебни години на гимназията *постъпили, следвали, напуснали* са съответно 5820, 5389, 431 души (Кандиларов 1930: 118). Пълния гимназиален курс на обучение завършват 448 души. Това са впечатляващи цифри за учебно заведение в чужда държава, работещо в сложна културна, езикова и политическа среда и при условията на недостатъчно финансиране.

Освен випускниците на гимназията, възможност за професионална реализация като учители се открива и пред гимназисти, завършили прогимназиалния или класове от гимназиалния курс. Това обстоятелство спомага постепенно да бъде преодолян дефицитът от учители в българските начални училища, чийто брой до 1913 г. постъпателно е нараснал. Г. Тренчев пише: „... *може да се каже, че Солунската гимназия допринася много повече за просветата на населението чрез учениците ѝ, които не завършват пълния ѝ курс*“ (Тренчев 2004: 43). Учителската професия е една от малкото възможности за реализация в османска Турция на завършилите и училите в Солунската гимназия. Въпреки формалното право да заемат административни длъжности в империята на практика подобна възможност е изключена.

Постепенно, с развитието на гимназията, се променят и учебните планове. Поради унищожаването на архивите на гимназията, няма документи, които да дават последователна и пълна представа за развитието на учебните планове по години. По тази причина е разгледан планът за учебната 1894/85 г., който намираме в спомените на Г. Кандиларов (Кандиларов 1930: 43). Като основа за сравнение е използван планът на гимназиите в Княжеството от 1885 г. – в изследването на Ванков (Ванков 1906: 352)⁶.

Таблиците по-долу представят изучаваните предмети в прогимназиалния курс на Солунската и на гимназиите в Княжеството.

⁵ Държавен архив – Благоевград, фонд 138 к, оп. 1, а. е. 23, л. 10 – 12. Правилник на българските училища в Солун, изготвен от Кузман Шапкарев, Солун, 26 октомври 1880 г.

⁶ Предоставено от Националния музей на образованието, Габрово.

**Учебен план на Солунската мъжка гимназия,
действащ от учебната 1884/85 година
(седм. хорариум прогимназия)**

№	Учебен предмет	I клас	II клас	III клас
1.	Закон Божи	3	2	2
2.	Бълг. език	5	5	4
3.	Аритметика	5	4	2
4.	Алгебра	-	-	2
5.	Геометрия	-	-	2
6.	Естествена история	2	2	2
7.	Всеобща история	2	2	2
8.	География	2	2	2
9.	Гръцки език	-	-	2
10.	Френски език	2	2	3
11.	Турски език	2	3	3
12.	Рисуване	2	2	2
13.	Геометр. чертане	2	2	2
14.	Краснопис	3	3	-
	ВСИЧКО	30	29	30

**Учебен план от 1885 г. за долните класове на
гимназиите в България
(седм. хорариум прогимназия)**

№	Учебен предмет	I	II	III
1.	Закон Божий	1	1	2
2.	Бълг. език	5	4	4
3.	Физика	1	2	2
4.	Химия	1	2	2
5.	Естествена история	2	2	4
6.	Аритметика	5	4	4
7.	Геометрия с чертане	4	4	3
8.	Рисуване	2	2	2
9.	Краснопис	2	2	-
10.	Всеобща история	1	2	2
11.	География	2	3	2
12.	Пение	1	1	1
13.	Гимнастика	2	2	2
	ВСИЧКО	28	31	30

Анализът на часовете по български език в прогимназиалните класове (I – III клас) в Солунската гимназия и в гимназиите на Княжеството показва, че в Солунската гимназия има един час повече общо за трите класа. Разликата не е голяма, като се има предвид приемът в гимназията на ученици от гръцки училища и необходимостта от бързото им ограмотяване на български, както и трудностите, свързани с уеднаквяване на нивото на знанията по български език на учениците от вътрешността на Македония. Считаю, че при самото определяне на приоритетите в учебния план е отчетена мултиезиковата среда в Солун и другите райони на Македония, тъй като в прогимназиалния курс на Солунската гимназия освен часове по задължителния турски език (общо 8) са включени френски – 7 и гръцки – 2 часа.

Часове по *първи* (условно) чужд език има само в Солунската гимназия – френски, общо 7 за прогимназиалния курс; в гимназиите в Княжеството чужд език в прогимназията не е предвиден. Задължителното изучаване на турски език в Османската империя внася своята специфика с осемте часа за курса. Към тях трябва да се прибавят и два часа гръцки език в III клас. По този начин за чуждоезиково обучение в I – III клас на Солунската гимназия са отделени 17 часа, а в гимназиите в Княжеството – нито един. Обяснението за този различен подход в учебните програми освен със задължителния характер на изучаването на турски език вероятно следва отново да бъде потърсено в полиезичната солунска среда, налагаща необходимост от комуникация с представители на различни етноси.

Всички предмети в гимназията в Солун се изучават на български. Часовете по математика (аритметика, геометрия и геометрическо чертане) са общо 24 за гимназиите в Княжеството, а в Солунската математиката е застъпена в обем от 21 часа (11 аритметика, по два часа алгебра и геометрия и 6 геометрическо чертане).

Седмичният хорариум по всеобща история, география, естествена история и рисуване съвпада напълно – два часа седмично и в трите прогимназиални класа. Гимнастика и пение не присъстват в програмата на Солунската гимназия, като за липсата на първия предмет има странно обяснение – забранен е от турските власти, защото приличал на военни упражнения.

Занятията по Закон Божий са общо седем за Солунската срещу пет за гимназиите в Княжеството.

Следващите две таблици представят в сравнителен план изучаваните предмети в гимназиалния курс на Солунската и реалните и класическите гимназии⁷ в Княжеството.

*Учебен план на Солунската мъжка гимназия,
действащ от учебната 1884/85 година
(седм. хорариум гимназия)*

*Учебен план от 1885 г. за долните класове на
реалните и класическите гимназии в България
(седм. хорариум гимназия)*

№	Учебен предмет	IV	V	VI	VII	Всичко	№	Учебен предмет	IV		V		VI		VII	
									р	к	р	к	р	к	р	к
1.	Закон Божий	2	2	2	2	8	1.	Закон Божий	-	-	-	-	2	2	-	-
2.	Бълг. език	3	-	-	-	3	2.	Бълг. език	2	3	2	3	2	3	2	3
3.	Старобълг. ез.	2	2	1	1	6	3.	Руски език	2	-	2	3	-	-	-	-
4.	Слов-т, л-ра, л-а	-	3	2	2	7	4.	Фр/н-ки ез.	4	3	3	3	3	3	3	3
5.	Психология	-	-	-	2	2	5.	Латински ез	-	6	-	5	-	5	-	5
6.	Аритметика	-	-	-	-	-	6.	Гръцки език	-	2	-	3	-	4	-	4
7.	Алгебра	2	2	2	2	8	7.	Физика	-	-	3	3	4	2	6	3
8.	Геометрия	2	2	2	-	6	8.	Химия	3	3	2	1	2	-	2	-
9.	Дескриптивна	-	2	2	2	6	9.	Ест. история	3	2	2	2	3	2	-	-
10.	Физика	2	2	2	2	8	10.	Антрополог	-	-	-	-	-	-	1	1
11.	Космография	-	-	-	2	2	11.	Аритметика	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	Химия	2	2	2	2	8	12.	Алгебра	6	6	6	4	5	4	5	4
13.	Ест. история	2	2	2	2	8	13.	Геометрия	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	Вс. история	2	2	3	3	10	14.	Дескр геом.	-	-	3	-	3	-	3	-
15.	География	2	-	-	-	2	15.	Геом. с черт	2	-	-	-	-	-	-	-
16.	Гръцки език	2	-	-	-	2	16.	Рисуване	2	-	2	-	2	-	2	-
17.	Латински език	2	2	-	-	4	17.	Краснопис	-	-	-	-	-	-	-	-
18.	Френски език	3	3	3	3	12	18.	Вс. история	2	3	2	3	2	2	1	2
19.	Турски език	3	3	3	3	12	19.	География	-	-	-	-	1	1	1	1
20.	Рисуване	2	2	2	2	8	20.	Логика	-	-	-	-	-	-	2	3
21.	Геом. чертане	-	-	-	-	-	21.	Пение	1	1	1	1	1	1	1	1
22.	Краснопис	-	-	-	-	-	22.	Гимнастика	1	1	1	1	1	1	1	1

Сравнението между броя часове по български език в Солунската гимназия (Кандиларов 1930: 118) и реалните и класическите гимназии в Княжеството (Ванков 1906: 352) показва, че в гимназиалния курс на Солунската гимназия часове по български има само в IV клас, в същия клас започва изучаването на старобългарски език, а от V клас – на словесност, литература и логика. Така часовете по български език, литература и словесност в този курс са 16. В Княжеството, в реалните и класическите гимназии този брой е съответно 8 и 12, като няма отделни предмети литература и старобългарски език. Разликата е чувствителна, което е продиктувано вероятно от необходимостта за по-задълбочено изучаване на български език и литература в гимназиалния курс на Солунската гимназия.

Часовете по чужди езици са 17 (френски/немски – 13, руски – 4) в реалните и 15 (руски – 3, френски/немски – 12) в класическите срещу 24 (френски – 12, турски – 12) в Солун. Това е и една от най-съществените разлики между програмите на Солунската гимназия и гимназиите в Княжеството.

Всички предмети (с изключение на чуждите езици) в прогимназиалния и гимназиалния курс се изучават на български. Това обстоятелство е естествено за училищата в Княжеството, но за Солунската гимназия е от особена важност. Часовете по математика (алгебра, геометрия и геометрическо чертане) са общо 29 в реалните или 18 в класическите гимназии в Княжеството, а в

Солунската математиката е застъпена в обем от 20 часа (алгебра – 8 часа, геометрия и дескриптивна геометрия – по 6 часа).

Часовете по физика в гимназиалния курс са най-много в реалните гимназии – 13, в класическите и в Солунската гимназия броят е еднакъв – по 8 часа. Незначителна е разликата в часовете по химия – в реалните гимназии са предвидени 9 часа, в Солунската – 8, в класическите гимназии – 4.

Седмичният хорариум по география съвпада в Солунската и в гимназиите в Княжеството – по 2 часа. Хорариумът по всеобща история за гимназиалния курс е еднакъв в Солунската и в класическите гимназии – 10, докато в реалните той е 7. По естествена история хорариумът в Солунската и в реалните гимназии съвпада – по 8 часа и 6 часа в класическите гимназии.

Преподаването на учебния материал по различните предмети на български език допринася за обогатяването на лексикалния запас на учениците и усвояването на терминологията в обема на гимназиалния курс.

Занятията по Закон Божий са общо осем за Солунската срещу два за гимназиите в Княжеството.

От гореизложеното може да се направи заключение, че различията между учебните планове на Солунската и на реалните и класическите гимназии в България не са толкова съществени. Добре балансиран, учебният план на Солунската гимназия поставя акцент върху българския език, словесност и литература, чуждите езици, историята и Закон Божий, което лежи и в основата на концепцията за създаване на училището.

Фактът, че предметите се изучават на български език, поражда и проблеми, свързани с недостиг на учебници и помагала. Едно от решенията са излизаните в Солун учебници, написани на български. Това са помагала по езика, по други предмети, христоматии по литература. Сред първите само година след създаването на гимназията е *Българска история* на Д. Манчов (1881 г.), три години по-късно – *Христоматия, или сборник от избрани образци по всичките видове съчинения* на И. Вазов и К. Величков (учител в Солунската гимназия през 1890/91). В годината на Съединението е издадена *Всеобща история* на Д. Иловайски (в превод на Д. Манчов). В Солун излизат и учебници, автор на които е Димитър Мирчев, учител в гимназията – *Учебник за българска граматика* за I (1906 г.), II (1906 г.), III (1906 г.) клас, *Христоматия за III клас* (второ издание от 1909)⁸. Така постепенно празнините се запълват, а гимназията, макар и извън рамките на държавата майка, оформя и затвърждава облика си на българско училище.

Драматичните събития от 1913 г. поставят край на солунския период на гимназията, но тя продължава своето съществуване, като през следващите години се мести на няколко пъти – в Струмица, Щип, Петрич, докато през 1920 г. окончателно се установява в Горна Джумая (Василева 2011: 220). В наши дни неин наследник е Национална хуманитарна гимназия „Св. св. Кирил и Методий – бивша Солунска“ в Благоевград.

За времето на своето съществуване гимназията се развива възходящо, явявайки се не само естествен проводник на езиково и културно влияние от страна на Княжество България, но и активен участник в процеса по утвърждаване и унифициране на планове и образователни практики, издаване на учебна литература – факт с особено значение за началните етапи от формиране облика на българското просветно дело. Постигната е поставената от Кузман Шапкарев цел за създаване на пълно българско гимназиално образование в Солун.

Проследяването на историята на подобни училища спомага в много по-голяма степен за запознаване с особеностите на преподаване на българския език в чуждоезикова среда, за осмисляне на тясната връзка между език, национална култура, традиция и тяхното съществуване в определен икономически и социалнополитически контекст.

⁸ Двата учебника по история се намират в библиотеката на НАЦИД, всички останали – в НБКМ.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Божинов 1982:** Божинов, В. *Българската просвета в Македония и Тракия*. София: Изд. на БАН. // **Bozhinov 1982:** Bozhinov, V. *Balgarskata prosveta v Makedoniya i Trakiya*. Sofia: Izd. na BAN.
- Василева 2011:** Василева, М. Гимназията „Св. св. Кирил и Методий“ в снимки и документи от фонда на раздел „Нова история“ при Регионален исторически музей – Благоевград – В: *Гласовете ви чувам*. Гребенаров, А., Хаджиева, Р., Александрова, Е., Чалгънова, Е. (съст). В. Търново: Фабер, 215 – 235. // **Vasileva 2011:** Vasileva, M. *Gimnaziiyata „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ v snimki i dokumenti ot fonda na razdel „Nova istoria“ pri Regionalen Istoricheski muzey – Blagoevgrad*. – V: *Glasovete vi chuvam*. Grebenarov, A., Hadzhieva, R., Aleksandrova, E., Chalganova, E. (sast.). V. Tarnovo: Faber, 215 – 235.
- Галчев 2005:** Галчев, И. *Българската просвета в Солунския вилает*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Galchev 2005:** Galchev, I. *Balgarskata prosveta v Solunskiya vilaet*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Добрева 2019:** Добрева, М. Към въпроса за българите в Солун (1834 – 1845 г.). – В: *Солун и българите: история, памет, съвремие*. Константинова, Ю., Данова, М., Желев, Й. (ред.). София: ИБЦТ – БАН // **Dobрева 2019:** Dobрева, M. *Kam vaprosa za balgarite v Solun (1834 – 1845)*. – V: *Solun i balgarite: istoriya, pamet, savremie*. Konstantinova, Yu., Danova, M., Zhelev, Y. (red.). Sofia: IBTT – BAN.
- Кандиларов 1930:** Кандиларов, Г. *Българските гимназии и основни училища в Солун*. София: МНИ // **Kandilarov 1930:** Kandilarov, G. *Balgarskite gimnazii i osnovni uchilishta v Solun*. Sofia: MNI.
- Китанчев 1898:** Китанчев, Т. *Съчинения на Трайко Китанчев*. София: Книжарница „Д. Голов“. // **Kitanchev 1898:** Kitanchev, G. *Sachinenia na Trayko Kitanchev*. Sofia: Knizharnitsa “D. Golov”.
- Константинова 2020:** Константинова, Ю. *Българите в османския Солун*. София: ИБЦТ – БАН // **Konstantinova 2020:** Konstantinova, Yu. *Balgarite v osmanskia Solun*. Sofia: IBTST – BAN.
- Минев, Свраков, Ванков 1906:** Минев, П., Свраков, К., Ванков, Н. *Развой на учебното дело и училищното законодателство*. София. // **Minev, Svrakov, Vankov 1906:** Minev P., Svrakov K., Vankov N. *Razvoy na uchebnoto delo i uchilishtnoto zakonodatelstvo*. Sofia.
- Тренчев 2004:** Тренчев, Г. Педагогическото отделение на Солунската гимназия. – В: *Исторически преглед*, кн. 1 – 2, 40 – 65. // **Trenchev 2004:** Trenchev, G. *Pedagogicheskoto otdelenie na Solunskata gimnazia*. – V: *Istoricheski pregled*, кн. 1 – 2, 40 – 65.
- Чингова 2009:** Чингова, Р. *Социално-образователен статус на българските гимназии в Солун (1880–1913)*. Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. // **Chingova 2009:** Chingova, R. *Socialno-obrazovatelyen status na balgarskite gimnazii v Solun (1880 – 1913)*. Disertacionen trud za prisazhdane na obrazovatelynata i nauchna stepen “doktor”.